

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Алибекова У.Б.

**«МАНАС ТААНУУ» КУРСУНУН МАЗМУНУНДАГЫ «ЭПОСТУН
ЖАЗЫЛЫП АЛЫНЫШЫ» ТЕМАСЫН ӨЗДӨШТҮРҮҮ**

Алибекова У.Б.

**ОСВОЕНИЕ ТЕМЫ «ЗАПИСЬ ЭПОСА» В СОДЕРЖАНИИ
КУРСА «МАНАСОВЕДЕНИЕ»**

U.B. Alibekova

**MASTERING THE TOPIC «RECORDING AN EPIC»
IN THE CONTENT COURSE «MANAS STUDIES»**

УДК: 58.255(460.00)14

Макалада жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин он биринчи класстарындагы “Манас таануу” курсунунун алкагында өздөштүрүлө турган экинчи киришүү сабагынын лекциялык мүнөзү, эпостун жазылып алынышынын кыскача тарыхы, алгачкы кол жазма китептер, Сайф ад-Дин Аксыкентинин “Мажму ат-таварих” кол жазма китеби жөнүндө маалымат, эпостун материалдарынын XIX кылымдын орто чендеринен тартып бүгүнкү күндөргө чейинки мезгилде жазылып алынышы тууралуу сөз болот. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин он биринчи класстарындагы “Манастаануу” курсунун алкагында өтүлүүчү “Эпостун жазылып алынышы” деген теманы окутууда “Манас” эпостун жазып алууга салым кошкон окумуштуулар, алардын эмгектери боюнча жеткиликтүү маалымат берүү талап кылынат. Мында тээ орто кылымдардагы тарыхый маалыматтардан тартып, XVIII-XIX кылымдарда окумуштууларга чейинки, айрыкча, Ч.Валиханов менен В.Радловдун эмгектери тууралуу кенен маалымат бермейин мугалимдин сабагы натыйжалуу болудан алыс болот. Кыргыз адабияты мугалими мына ушуларды эске карманганы жакшы. Макада жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин кыргыз тили жана адабияты мугалимдерине жана жогорку окуу жайлардын окутуучуларына арналат.

Негизги сөздөр: окуу программасы, мамлекеттик стандарт, педагогикалык процесс, сабактын формалары, лекция-сабагы, эгемендүүлүк, поэма, эпизод, кол жазма, түрколог.

В статье речь пойдет о лекционном характере второго вводного урока, который будет освоен в рамках курса “Манасоведение” в одиннадцатом классе кыргызских сред-

них общеобразовательных школ, краткой истории написания эпоса, первых рукописях, информации о рукописном сборнике “Мажму ат-таварих” Сайф ад-Дина Аксыкентии, материале эпоса за период с середины XIX века до наших дней. При обучении темы “Запись эпоса”, проводимом в рамках курса “Манасоведение” в одиннадцатых классах средних общеобразовательных школ Кыргызской Республики, требуется предоставить доступную информацию по ученым, их трудам, внесшим вклад в написание эпоса “Манас”. Здесь урок учителя далек от эффективности, пока не будет дана исчерпывающая информация о средневековых исторических данных, ученых XVIII-XIX веков, в частности о трудах Ч. Валиханова и В. Радлова. Это то, что учитель кыргызской литературы должен помнить. Статья предназначена для учителей кыргызского языка и литературы кыргызских средних общеобразовательных школ и преподавателей высших учебных заведений.

Ключевые слова: учебная программа, государственный стандарт, педагогический процесс, формы урока, лекционные занятия, независимость, поэма, эпизод, рукопись, түрколог.

The article will focus on the lecture nature of the second introductory lesson, which will be mastered as part of the course “Manas Studies” “in the eleventh grade of Kyrgyz secondary schools, a brief history of writing the epic, the first manuscripts, information about the manuscript collection” Mazhmu at-tavarikh ” by Sayf al-Din Aksikentii, the material of the epic for the period from the middle of the XIX century to the present day. When teaching the topic “Recording the epic”, conducted as part of the course” Manas Studies “in the eleventh grades of secondary schools of the Kyrgyz Republic, it is required to provide accessible information on scientists, their works that contributed to the writing of the epic”Manas”. Here the teacher's

lesson is far from effective, until comprehensive information is given about medieval historical data, scientists of the XVIII-XIX centuries, in particular about the works of Ch. Valikhanov and V. Radlov. This is something that a teacher of Kyrgyz literature should remember. The article is intended for teachers of the Kyrgyz language and literature of Kyrgyz secondary schools and teachers of higher educational institutions.

Key words: curriculum, state standard, pedagogical process, lesson forms, lectures, independence, poem, episode, manuscript, turkologist.

Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү орто мектептеринин XI класстарындагы “Манас таануу” курсунун алкагында “Манас” эпосунун жазылып алынышы” деген ири тема өздөштүрүлөт [1, 20-б.]. Аталган тема жалпы курстун киришүү сабагынын экинчи этабы болгондуктан, муну мугалим сабак-лекция түрүндө жүргүзгөнү максатка ылайыктуу. Ал өзүнүн лекциясында теманын алкагында эки маселенин тегерегинде сөз кылышы керек, алар:

1. “Манас” эпосу жана Сайф Ад-дин Аксыкентинин “Мажму ат-таварих” кол жазма китеби.

2. “Манас” эпосунун материалдарынын XIX кылымдын орто ченинен тарта бүгүнкү күнгө чейин жазылып алынышы.

«Манас» эпосу жана Сайф ад-Дин Аксыкентинин «Мажму ат-таварих» кол жазма китеби.

Бүгүнкү күндө илимге белгилүү болгон маалыматтарга караганда, «Манаска» тиешеси бар маалыматтардын жазма булактарда жолуккандарынын мезгили боюнча алгачкысы «Мажму ат-таварих» («Тарыхтардын жыйнагы») деген аталыштагы фарсы эски тажик тилиндеги кол жазма.

Кол жазма Ферганада жайгашкан Аксыкенттин тургуну – аксыкенттик молдо Сайф-ад-дин жана анын уулу Нооруз-Мухамедге таандык. Кол жазма качан жазылганы анын автору тарабынан көрсөтүлгөн эмес. Эмгекти академик В.В. Бартольд XVI кылымда жазылган деп эсептейт. Ушул кол жазманы Ленинград китепканасынын архивинде сакталган жеринен байкап, көңүл буруп, «Манаска» тиешеси бар экенин аныктап чыккан окумуштуу А.П. Тагиржанов так дата көрсөтүп, документ 1503-1514-жылдар аралыгында жазылган деп божомолдойт [2, 253-б.].

Кол жазма «тарых» деп аталганы менен мазмуну боюнча, чынында, IX-XV кылымдардын аралыгындагы айрым тарыхый маалыматтарды, ойдон чыгарылган көркөм туундуларды, санжыра, улама, жомок, эпос, легенда, миф ж.б. материалдарды кошуп синтештирилген өзүнчө көркөм чыгарма.

Чыгарманын башкы максатында – кыргыздарга арналган, ушул элдин арасында мусулман динин

үгүттөө, жайылтуу максаты үчүн кызмат кылган эмгек дешке негиз бар. Анткени кол жазманын мазмунунун орчундуу бөлүгүн кыргыздар, алардын уруу бөлүнүштөрү, жашоо шарты, айрыкча, Манас баатыр, анын эрдик иштери ж.б. кыргыздарга тиешеси бар маалыматтар ээлейт.

Кол жазмада «Манас» эпосу жөнүндө сөз жок, Манас реалдуу болгон, тарыхый адам катары көрсөтүлүп, анын калмактарга каршы күрөшү, бул күрөштө кимдер ага жардам бергени ж.б. маалымдалат, айрыкча, Манаска Жалал ад-Дин шейхтин көп жолку, ар түрдүү жардамдарына, тийгизген пайдасына басым жасалат. Ошентсе да эмгектин авторуна «Манас» эпосу маалымат берүүчү булак, же чыгарманы жазуудагы таяныч катары кызмат өтөгөнүнө күмөн кылууга болбойт.

«Мажму ат-таварихтеги» Манаска түздөн-түз тиешеси бар маалыматтар булар: Каркыралык кыпчактардын арасында Жакыпбек (Якуббек) аттуу бала туулат. Жаш Жакып кыпчактарга башчы болуп турганда аларга Чүңкчө (Чункче) баштаган калмактар кол салып, жеңилген кыпчактарга ондун каны жардамга келип, душмандарды кубалап жиберешет. Жакыптан Манас, Чүңкчөдөн Жолой туулат. Чүңкчө өлгөндөн кийин анын ордун баскан Жолой Жакыптын турган жери Кара-Кыштакка басып кирип, элин таллап, Жакыпты колго түшүрөт. Аны туткундан каркыралык кырк жигити менен Таластан келип, уулу Манас куткарат. Ошондо Манас он эки жашта эле делет.

Жолой Манаска каршы Таласка, андан кийин Манас эли менен көчүп кеткен Чаткалга жортуул жасайт. Саны көп жоого каршы кырк жигити менен согушуп жаткан Манаска Жалал-ад-Дин шейхтин кеңеши, өтүнүчү боюнча Анга төрө, Токтомуш көптөгөн колдору менен келип жардам беришет. Жарашуу менен уруш аяктайт. Токтомуш Манас шаарын салдырат. Токтомуш үйүндө жокто Жолой көп колу менен басып кирип, Кара-Кыштак, Манасия шаарларын камайт. Бул согушта Манаска Токтомуштун тууганы Анга (Анги) төрө жардамга келип, душман сүрүлөт. Андан кийинки дагы бир жолку жортуулу оңунан чыкпаган Жолой Манасты уулантып өлтүрүүнү ойлоп, Тубай (Түбөй, же Тообай болушу да ыктымал) аттуу чыккынчыны жиберет. Туткундан качып келдим - деп, Манасты ишендирип, алдаган Тубай ыңгайлуу учурду күтүп жүрүп, акыры аны уулантат. Кырк жеринен тешилип катуу ооруган Манасты Жалал-ад-Дин шейх келип дарылап, аман алып калат.

Жолой көп колу менен келип согуш ачып, Жалал-ад-Диндин өтүнүчү боюнча Манаска көптөгөн кандар – баатырлар жардам беришет. Чоң согушта

Жолой өлөт. Согуш токтоп, Манас Кара-Кыштакка кайтат.

Кол жазмадагы баяндалган маалыматтар кыргыз элине, эскерилген Манас баатыр ал эл жараткан «Манас» эпосундагы башкы каарман экендигине «Тарыхтагы» эскерилген кыргыз урууларынын оң, сол болуп бөлүнүшү, Талас, Каркыра, Чаткал ж.б. сыяктуу жер-суу аталыштары, ошондой эле «Манастын» мазмуну менен «Тарыхтагы» көптөгөн орчундуу окуялардын бири-бирине туура келиши, Жакып, Манас, Жолой сыяктуу эпостук каармандардын аттары, Манаска каршы турган эпикалык душман калмактар экендик ж.б. белгилер айкындап турушат. «Мажму ат-таварихти» окумуштуулар коомчулугунун арасында кеңири тааныштырууда орчундуу иш иштеген А.Т. Тагиржанов кол жазманын мазмунуна көп жактуу талдоо жүргүзө келип: «Манас» эпосунун бул версиясы кыргыздардыкы жана аны автор так кыргыздардан алып пайдаланган» – деп корутунду чыгарат.

«Манас» эпосунун материалдарынын XIX кылымдын ортосунан тарта бүгүнкү күнгө чейин жазылып алынышы.

«Манасты» көркөм чыгарма катары өз атынан атап, мазмунуна кирген окуяларды баяндап, баа берип, кыргыздардын бул мурасы менен окумуштуулар дүйнөсүн тааныштыруу аракетинин башталышы XIX кылымдын экинчи жарымына таандык. Бул багытта көч баштап, из салган биринчилик орун казак элинин белгилүү уулу, орус армиясынын офицери, таланттуу окумуштуу Чокан Валихановго тиешелүү.

Ч.Валиханов орустардын аскердик экспедициясынын составында 1856-жылы кыргыз жергесине келип, ошол сапар учурунда «Манасты» угат жана чыгарманын бир эпизодунан чакан үзүндү жазып алат.

Окумуштуу өз колу менен жазган экспедициянын күндөлүгүндө майдын 26-числосунда анда кыргыздардын ырчысы болгонун, ал адам «Манас» поэмасын билерин» эскерткенден башка эпостун үзүндүсүн качан, кимден, кантип, ким жазганын так маалымдаган кабар бербейт. Ч.Валихановдун 1860-ж. Петербургда жазылган «Жунгария очерктери» - деген белгилүү эмгегинде «Манас» поэмасынан бир эпизод, так «Көкөтөй хандын ашы, кыргыз рапсодасынын айтуусу боюнча мен тарабынан жазылды» - деп, айтылганы менен текст кимден, качан, ким тарабынан кагаз бетине түшүрүлгөнү такталбайт.

Ч. Валихановдун илимий мурастарын изилдеген көрүнүктүү окумуштуулардын бири академик М.Маргуландын күбө өткөнүнө караганда «Манастын» тексттерин кагаз бетине Ч.Валиханов өзү

түшүргөн эмес, башка адам жазган кол жазманын так эместиктер кеткен жерлерин өз колу менен оңдоп чыккан. Эгер ушул маалыматка карап корутунду чыгарса жазылган тексттердеги кыргыз сөздөрүн казак, татар сөздөрүнө жакындатып, бурмалап жазылгандыгына караганда тексттерди жазган катчы же кат тааныган казак же казакча дурус билген татар адамы болушу мүмкүн.

Ч.Валиханов өзү кагаз бетине түшүрткөн «Көкөтөй кандын ашын», «Манастагы» эң мыкты эпизод – деп эсептейт». Окумуштуунун «Көкөтөй кандын ашын» орус тилине которуу аракети аягына чыгарылбай, кыргызча тексттердин 910 сабы гана которулган. Ошол котормо 1902-жылы 21-мартта өткөн Орус археологиялык коомунун чыгыш бөлүмүнүн кеңешмесинде талкууланып, котормонун деңгээли, тактыгы, материалдын мазмуну жактан эмгек жыйындын катышуучулары тарабынан жогору баага ээ болот. Котормо биринчи жолу 1904-ж. Ч. Валихановдун мыкты деген чыгармаларынын катарында Санкт-Петербургда жарык көргөн.

«Көкөтөй кандын ашынын» кыргызча тексттери окумуштуунун көзү өткөн соң кайда сакталганы белгисиз болуп, көп жылдар бою дайынсыз жүрүп, 1960-жылдардын орто чендеринде академик А. Маргулан таап, кол жазманын факсимилесин өзү жазган кеңири кириш сөзү, комментарийлары менен кошо 1971-жылы Алматыда жарыялаган.

«Манас» эпосун изилдеп үйрөнүүдө Ч. Валиханов кагаз бетине түшүрткөн тексттердин, алардын котормосунун, ошондой эле окумуштуунун кыргыздардын мурас эстелигине карата айткан ойлорунун, берген баасынын, илимий корутундуларынын баркы, мааниси чоң.

«Манас» эпосунун негизги үч бөлүмүнүн окуяларын баштан-аяк ирээти менен кагаз бетине түшүргөн, жазган материалдарын кыргыз тилинде китеп түрүндө басмадан чыгарган жана чыгарманы ыр түрүндө башка элдин тилине биринчи болуп которгон адам орус окумуштуусу академик В.В. Радлов.

Илим дүйнөсүндө атактуу түрколог, академик, орус окумуштуусу Василий Васильевич Радлов - деген ат менен белгилүү болгон бул адамдын өз аты Фридрих, атасынын аты – Вильгельм, улуту боюнча немис, 1837-жылы 5-январда Берлинде туулуп, 1918-жылы 12-майда Петроградда дүйнөдөн кайткан.

1858-жылы Берлин университетин бүтүрүп, түрколог адистигине ээ болгон В.В. Радлов эмгек жолун Россияда баштап, бүт өмүрүн ушул өлкөдө жүрүп түрк элдеринин тилин, элдик оозеки чыгармаларын, тарыхын, этнографиясын, байыркы эстеликтерин,

маданиятын изилдөөгө арнаган жана бул багытта орчундуу ийгиликтерге жетишип, чыгаан окумуштуу катары бийик кадыр-баркка ээ болгон адам.

Түрк тукумундагы элдерди кыдырып атайын уюштурган көптөгөн экспедицияларынын учурларында В.В. Радлов кыргыз жергесинде да бир нече жолу болуп, бул элдин турмушу менен таанышып, оозеки көркөм чыгармаларынын үлгүлөрүн кагаз бетине түшүргөн. Ошолордун арасында «Манас» эпосунун тексттери да бар.

Окумуштуунун өз эскерткенине караганда ал «Манастын» тексттерин 1862-ж. Текесте бугу, 1869-ж. Ысык-Көлдүн батышында Сарыбагыш жана Токмоктун айланасында солто урууларынын арасынан жазып алган. Ага чыгарманы айтып берген информаторлор жөнүндө окумуштуу эч жерде эскербейт, тексттер эки башка учурда жана бири-биринен аралыгы бир кыйла алыс жайларда жазылып алынганына караганда В.В. Радловго «Манас» айтып берген адамдар бир нече, башка-башка адам болгону күмөнсүз.

Окумуштуу кыргыздар арасына биринчи жолу келгенде кагаз бетине түшүрүлгөн материалдардын жалпы көлөмү 80 бет. Бирок ал кайсыл окуялар экени чечмеленип көрсөтүлбөйт.

В.В. Радловдун кыргыз жергесинде жазып алган материалдары жана окумуштуунун жалпы эпос, «Манас», анын айтуучуларынын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү ж.б. жөнүндөгү илимий жыйынтыктары «Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү («Образцы народной литературы северных тюркских племен») аттуу он томдон турган китептердин V томунда транскрипцияланган орус алфавити менен кыргыз тилинде 1885-ж. Санкт-Петербургда басмадан чыккан. «Манастын» тексттеринин мазмуну жана көркөмдүк бийик деңгээли окумуштууга терең таасир бергендиктен ал чыгарманы немец тилине көркөм которуп, котормо ошол эле 1885-жылы Лейпцигде жарык көргөн.

Актан Тыныбековдун уулунун күбө өтүп, берген маалыматына караганда чоң манасчы Тыныбек Жапы уулу Нарын уездинин участковоюнун (орус адамы, аты, жөнү белгисиз) суроосу боюнча 1898-жылы өзү айткан варианттан чакан үзүндүнү кагаз бетине түшүртөт (өзү жазганы, же кат билген башка адамга жаздырганы белгисиз). Ошол материалга чакан киришүү жазып, 1925-жылы Эшенаалы Арабаев «Тыныбек жомокчунуку. «Семетейден» бир бөлүм» - деген ат менен Москвадан араб тамгаларын колдонуп бастырып чыгарган.

Үзүндүдөгү окуялардын кыскача тизмеги төмөндөгүчө. Чыңкожо, Толтой Акункандын шаарын

камап, кызы Айчүрөктү бергин деп күч көрсөтүшөт. Олжо катын болууну намыс көргөн Айчүрөк ак куу кебин кийип, учуп чыгып, өзүнө тең болор, зордукчулардан элин коргоп калар баатыр издеп жер кыдырып, белгилүү баатырлардан Коңурбай менен Музбурчакты сынап, алардан өтүп Таласка келип, Семетейди көрүп, сынына толтурат. Семетейдин аялы Чачыкейге жолугуп, күйөөң мени жоодон куткарып алсын - деп, өтүнөт. Чачыкей жүйөгө көнбөгөндүктөн ууга чыккан жеринен атайын тосуп туруп, Семетейдин Акшумкарын ала качып кетет. Шумкарды ким ала качканын дайынын билген Семетей артынан издеп барып, атайы тосуп чыккан Айчүрөккө Үргөнч дарыясынын боюнан жолугуп, сууну кечип өтүп кудалаган колуктусуна үйлөнөт.

Эпизоддун негизги нугу, окуялар кыскарган түрдө айтылганы байкалып турса да, бүгүн илимге кеңири белгилүү варианттардагы мазмунга жакын.

Венгер окумуштуусу, доктор Георгфон Алмаши саякатчы катары Азия жана Борбордук Азияга жасаган саякаттарынын учурунда 1900-жылы кыргыздардын жергесине келип, 7 ай бою ушул өлкөнү кыдырып жүрүп, Нарын-Кол кыргыздарынын арасынан «Манасты» угуп, эпостон 72 сап ыр көлөмүндөгү текстти жазып алып, аларды венгер тилине которуп, кыргызча текстти жана аны өз котормосун илимий комментарийлар менен жабдып 1911-жылы «Чыгыш кабарлары» («Восточное обозрение») журналына жарыялайт. Ошол эмгектин немец тилиндеги котормосу 1911-1912-жылдары Будапештте чыккан «Keleti Szemle» журналынын XII томунда басылып чыгат.

Г.Алмаши «Манастын он эки миң кол менен Бээжинге казат кылганы» - деген тема коюп, латын тамгалары менен кагаз бетине түшүргөн кыргыз тилиндеги чакан үзүндүнүн мазмуну бул: баатыр Чубак, эр Манас ар бири кырк кишиден кошчу алып, кырк эки күлүк коштотуп, алты айчылык алыс жолдогу Бээжинге аттанмак болуп, аргын менен ногойго коштошот. Аман-соо келгин! - деп, журту чуулап, кызыл үртүк жаптырган кыйын күлүк Аккулага минип, баатыр Алда! - деп, жөнөй берерде кечээ катынында калк бузган, кыз кезинде чайкап журт бузган Манастын катыны Каныкей туулганына 60 күн болгон Семетейди көтөрүп, баатыры менен коштошууга басып келет. Эрдиги менен кабылан Манас ошого чейин баласына назар салбаган экен. Баланы көрүп «бери алып келчи!» - деп, уулу ошондо эсине түшөт. Колуна алып, бетинен сүйсө, уулу атасын көрүп, арсалаңдап күлөт. «Алты жашка жетпедиң, аргын менен ногойго аким салып кетпедим!» - деп, Манас арман кылат [2,317-б.].

Баласы менен коштошуп аттанган баатыр колу

менен эки ай жол жүрүп, Ыртыш дайра чоң сууга – кытайлардын четине жетишет.

Окумуштуу үзүндүнү кимден жазып алганын көрсөткөн эмес. Белгилүү орус сүрөтчүсү Б.В. Смирнов 1903-1904-жылдары сүрөтчү катары императордук орус географиялык коомчулугунун экспедициясына катышып, Бишкекте, Түндүк Кыргызстандын ою менен тоосунун көп жерлеринде болуп, ошол саякаттарынын учурунда Кенжекара аттуу адамдан «Семетейдин» үзүндүсүн угуп, өзү уккан Семетейдин Үргөнчтү кечип өтүп, Айчүрөккө жолуккан жерин кыскача кара сөз менен орус тилине которуп (Атайбек аттуу тилмечтин жардамы менен) кагаз бетине түшүрөт. Ал котормо Б.Смирновдун 1914-жылы Москвада жарык көргөн «Түркстандын талааларында» («В степях Туркестана») аттуу китебинде жарык көргөн.

Б.Смирнов Кенжекаранын аткаруусунда «Семетейден» үзүндүнү бал аарысынын момунун жардамы менен фоно жазууга түшүрөт, семетейчи ырчынын сүрөтүн тушь менен тартат. Сүрөтчү өзү уккан үзүндүнүн негизинде «Семетей менен Айчүрөктүн Үргөнч жээгинде жолугушуусу» деген темада сүрөт тартат. Бул эпостун каармандарынын көркөм элесин живопись аркылуу чагылдыруу аракетинин биринчи кадамы эле.

Хронологиялык принципти так кармап айтканда, советтик түзүлүш учуруна кирген XX кылымдын 20-жылдарында «Манаска» тиешелүү материалдардан кагаз бетине биринчи түшкөнү – 1922-жылы 31-июлда белгилүү манасчы Тоголок Молдодон (Байымбет Абдырахманов) «Семетейдин Айчүрөккө барганы» деген тема коюлган эпостун «Семетей» бөлүмүнө тиешелүү чакан үзүндү. Үзүндүнү чоң жомокчу Сагымбайдан ал айткан вариантты жазуу үчүн атайын Тоңдон издеп келген белгилүү фольклорчу-жыйноочу К.Мифтаков жазган. Ал адам Сагымбайды үйүнөн таппай калып, атайын жиберилген адамдар манасчыны тапкыча эл кыдырып, оозеки чыгармалар жазып жүрүп, Тогуз-Торо тарапта Тоголок Молдого жолугуп, анын айткан вариантынан чакан үзүндү жазып алат.

Ушул Тоголок Молдодон «Семетейдин» үзүндүсү жазылгандан көп узабай эле улуу жомокчу Сагымбай Орозбак уулунун вариантын кагаз бетине түшүрүү иши башталат. Жазуу ишин уюштурган жана тексттерди кагаз бетине түшүрүүнү да өз колу менен баштап берген – Каюм Мифтаков.

Сагымбайдын вариантын жазуу ишинин башталыш так датасы белгисиз. Иштин уюштуруучусу жана жетекчиси К.Мифтаковдун эскергенине караганда Сагымбайдын өмүр жолу, иштин качан, кантип баш-

талганы ж.б. маалыматтар, берилген тексттерден мурда орун алган материалдар белгисиз себептер менен жоголуп кетиптир. Кыйыр маалыматтарга караганда кыргыз фольклористикасындагы бул өзгөчө маанилүү кадам 1922-жылы июль айынын аяккы, же август айынын баш чендеринде башталган экен. Анткени бул окуяга түздөн түз тиешеси бар К.Мифтаков 1922-жылы 31-июлда Тоголок Молдодон «Семетейден» үзүндү жазганын эскерет, ал эми Сагымбайдан материалдар жаза баштоо бул иштен кийин, бирок, көп узабай, ага удаа эле жүзөгө ашырылган.

Сагымбайдын вариантын кагазга түшүрүү иши төрт жылга чамалуу убакка созулуп, 1926-жылдын августунда аяктайт. Жазуу ишине анын башталышында К.Мифтаков, С.Сооронбаевдер катышып, бирок негизинен башынан тартып, аягына чейин Ыбырайым Абдырахманов бүтүргөн. Жазылган материалдардын жалпы көлөмү 180378 сап ыр, ыр арасында бир нече жерде кыска түрдөгү кара сөздөр да бар.

Отузунчу жылдар ичинде, айрыкча 35-жылдардан тартып, «Манас» эпосунун тексттерин калк арасынан жыйноо – кагаз бетине түшүрүү маселесине зор көңүл бурулуп, өкмөт тарабынан зарыл керек деген ири суммадагы каражаттар бөлүнүп, натыйжада элге манасчы катары аты белгилүү ошол учурда көзү тирүү адамдардын дээрлик бардыгынан алар айткан варианттарды жазып алуу иштери жүргүзүлүп, иштин өзгөчө татаалдыгына жана узак убакытты талап кыларына карабастан, орчундуу ийгиликтерге жетишүүгө мүмкүн болгон – чоң манасчы С.Каралаев баш болгон, Шапак Ырысмендеев, Тоголок Молдо, Акмат Ырысмендеев, Багыш Сазанов, Актан Тыныбеков ж.б. көптөгөн манасчылардын айткан варианттары жазылып алынган, же жазуу иштери башталган.

Көптөгөн адамдардын катышуусун, ар бир манасчыдан текст жазуу узакка, кээде бир нече жылдарга созулган убакытты, орчундуу каражатты талап кылган бул өнөктүк маанисинин орчундуулугу, көлөм-чендик өлчөмү жактан масштабдуулугу менен айырмаланат (белгилүү манасчылар, эпостун алар айткан үлгүлөрү, жазуу, бастыруу, изилдөө иштери ж.б. маалыматтар ушул китептеги атайын тема-бөлүмдөрдө орун алган). Манас таануу илиминин негизин түзгөн фундаменттик, илимий пикирлер айтып, иликтөөдөгү башкы булак, фактылык таянычтын милдетин аткаруучу нечелеген жүз миң саптардан турган тексттердин даярдалып жана сакталып калышы советтик түзүлүштүн элибизге берген орчундуу жемиштеринин, пайдасы зор ийгиликтеринин бири деш жөн-дүү.

Өткөн кылымдын 50-жылдарынан тарта, Манас таануу илиминин өнүгүш жолунун ушул мезгилинде чыгарманын илимге али белгисиз тексттерин эл арасынан чогултуу жана аты журтчулукка белгилүү болгон айтуучулардын варианттарын жазып алууну тездетүү максаты жолго коюлуп, натыйжада бир катар иштер иштелген.

1967-жылы С.Мусаевдин сунушу боюнча «Манас» сектору улуу манасчы С.Каралаевдин көзү тирүү кезинде ал адам билген «Манаска» – тиешелүү тексттерди жана маалыматтарды бүт өнөр ээсин ага көндүм, табигый шартта эл арасында айттырып магнитофондук лентага жаздырып калуу демилгесин көтөрүп, бул сунуш Кыргыз илимдер академиясынын президенти К.Каракеев тарабынан кызуу колдоого алынгандыктан, зарыл деп табылган аз эмес каражат бөлүнүп, илимий экспедиция техника, унаа ж.б. менен жабдылып, 1968-жылы Ысык-Көлдүн айланасындагы түрдүү жайларда манасчыдан эпостун үч бөлүгүнүн ал айткан варианттагы тексттери баштан аяк, жомокчунун өзү айткан өмүр баяны, жалпы эле бул адам билген элдик оозеки чыгармачылыкка тиешелүү материалдар бүт жазылып алынат (экспедиция ишине С.Мусаев, С.Бегалиев катышкан).

Ошол кездеги көзү тирүү элге кеңири белгилүү манасчылардан мурдатадан келе жаткан салттык ык боюнча жылына бир жолу жай айларында гана текст жазуу жетишсиз деп эсептелип, экспедицияга сектор кызматкерлерин жыл бою үздүксүз, кезеги менен бир нече адам жиберип туруу аркылуу эпостун тексттерин бир эле учурда бир нече адамдан жана үздүксүз 12 ай бою жазуу практикаланган. Андан башка да айрым айтуучулардын вариантын жазуу ишин жүргүзүү үчүн жергиликтүү мугалимдер менен келишим түзүлүп, аларга атайын инструкциялар берилип, иштин жүрүшү кезек-кезеги менен текшерилип турулган.

Ушул мүнөздөгү активдүү аракеттердин натыйжасында Көл жээгинде жашаган чоң манасчылардын бири Мамбет Чокморовдон, Нарын тараптан Дункана Кочукеев, Иса Жумабеков, Токтогулдук аял семетейчи Сейдене Молдокеева ж.б. бир катар адамдардын варианттары кагаз бетине түшүрүлгөн [4, 286-б.].

Жыйынтык. “Манас” эпосу жөнүндөгү алгачкы маалыматтар Сайф ад-Дин Аксыкентинин “Мажму ат-таварих” аттуу кол жазма китебинде кездешет.

«Манас» эпосун изилдеп үйрөнүүдө Ч. Валиханов кагаз бетине түшүрткөн тексттердин, алардын котормосунун, ошондой эле окумуштуунун кыргыздардын мурас эстелигине карага айткан ойлорунун, берген баасынын, илимий корутундуларынын баркы, мааниси чоң.

Эпосту жазып алууда илим дүйнөсүнө атактуу түрколог, орус окумуштуусу В.В. Радловдун салымы өтө чоң.

“Эпостун жазылып алынышы” деген теманы окутууда “Манас” эпосун жазып алууга салым кошкон окумуштуулар, алардын эмгектери боюнча жеткиликтүү маалымат берүү талап кылынат.

Адабияттар:

1. Байгазиев С., Муратов А. Кыргыз адабиятынын программасы: жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн [текст] / С.Байгазиев, А.Муратов. - Бишкек, 2017. - 20-22-беттер.
2. Атрыкбаев К., Байгазиев С. ж.б. Кыргыз адабияты: орто мектептин XI класстары үчүн окуу китеби [текст] / С.Байгазиев, К.Атрыкбаев, К.Иманалиев ж.б. - Бишкек: Билим компютер, 2013. - 336 бет.
3. Байгазиев С. Улуу “Манас” - улутубуздун тил жана дил бешиги [текст] / С. Байгазиев. - Бишкек, 1994. - 234 б.
4. Манас: Энциклопедия. 2-том [текст] / Манас. Энциклопедия. - Бишкек, 1995. - 286 б.
5. Мусаев, С. Манас таануу илиминин тарыхы [текст] / С. Мусаев. - Бишкек, 2010. - 217 б.